

УДК 338.43:635 (477.72)

Л. М. Галат,

к. е. н., доцент кафедри менеджменту організацій, Державний вищий навчальний заклад
"Херсонський державний аграрний університет", м. Херсон, Україна
ORCID ID: 0000 0003 0075 9730

DOI: 10.32702/2306-6792.2020.7.71

ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ У ГАЛУЗІ ПЛОДООВОЧІВНИЦТВА УКРАЇНИ

L. Galat,

PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Management of organization,
State Higher Educational Institution "Kherson State Agrarian University", Kherson, Ukraine

PROBLEMS AND PERSPECTIVES FOR THE DEVELOPMENT OF PERSONAL FARMERS IN THE FRUIT INDUSTRY OF UKRAINE

У статті проведено дослідження місця і ролі господарств населення в галузі плодоовочівництва України, визначено сучасний стан та тенденції їх розвитку в умовах трансформаційних процесів в економіці, структурних змін у сільськогосподарському виробництві та на плодово-овочевих ринках.

Розглянуто теоретико-методологічні засади і особливості формування особистих селянських господарств як основного товаровиробника виокремленого з господарств населення у секторі плодоовочівництва. Дано оцінку стану розвитку дрібнотоварних виробників плодовоовочевого сектору, пріоритети їх діяльності, окреслено подальші перспективи та інституційні умови їх трансформації в більш усталені ринкові форми господарювання. Проведено порівняльний аналіз динаміки площ, валового виробництва, урожайності плодів, ягід, винограду, овочів, картоплі господарствами населення в Україні за період з 1990 по 2018 рр. та визначене їх місце, роль у виробництві товарної продукції.

Розглянуто структуру виробництва плодовоовочевої продукції за категоріями господарств. Проведено порівняння обсягів виробництва основних видів плодовоовочевої продукції господарствами населення з сільськогосподарськими підприємствами. Досліджено основні фактори, які сприяли зосередженню основного виробництва овочів, ягід та частини фруктів в Україні саме в господарствах населення.

Встановлено, що незважаючи на переважну роль у виробництві плодовоовочевої продукції, в Україні господарства населення слабо інтегровані у цивілізоване ринкове середовище: їх продукція реалізується через низку чисельних посередників переважно на ринках, які і отримують основний дохід, вони не ідентифікують себе як товаровиробників і уникають оподаткування, не охоплені державною підтримкою, не можуть підтвердити якість своєї продукції через відсутність доступу до сертифікації, не об'єднанні в асоціації, кооперативи інші професійні спільноти.

Надано пропозиції для подальшого розвитку дрібнотоварного сектору в галузі овочівництва і садівництва України, який може здійснюватися через масштабування виробництва в частині господарств, переважно особисті селянські господарства та трансформацію їх у потужніші підприємства, об'єднання дрібних товаровиробників у кооперативи та навколо підприємств-агрегаторів з метою спільної доробки, пакування, переробки, збуту тощо. Запропоновано господарствам населення поєднання суміжних видів діяльності: зелений туризм, крафтове, органічне виробництво тощо.

The article examines the place and role of households in the field of horticulture in Ukraine, defines the current state and tendencies of their development in the context of transformation processes in the economy, structural changes in agricultural production and fruit and vegetable markets.

The theoretical and methodological foundations and peculiarities of formation of personal peasant farms as the main commodity producer of the individual from the households in the fruit-growing sector are considered. The estimation of the state of development of small-scale producers of the fruit and vegetable sector, the priorities of their activity, the further prospects and institutional conditions of their transformation into more established market forms of management are given. The comparative analysis of the dynamics of areas, gross production, yields of fruits, berries, grapes, vegetables, potatoes by households in Ukraine for the period from 1990 to 2018 was conducted and their place, role in the production of marketable products.

The structure of production of fruits and vegetables by categories of farms is considered. The volumes of production of the main types of fruit and vegetable production by the households with the agricultural enterprises and the farms are compared. The main factors that contributed to the concentration of the main production of vegetables, berries and fruit in Ukraine in the households were investigated.

Despite the predominant role in the production of fruit and vegetable products in Ukraine, households are poorly integrated into the civilized market environment: their products are sold through a number of numerous intermediaries mainly in markets that receive basic income, they do not identify themselves as producers and do not avoid taxation are not supported by state support, they cannot confirm the quality of their products due to lack of access to certification, non-associations, associations and other professional organizations. noty.

Proposals are offered for further development of the small-scale sector in the vegetable and horticulture sector of Ukraine, which can be carried out through scaling of production in part of farms, mainly personal peasant farms and their transformation into more powerful enterprises, merging of small producers into cooperatives and around enterprises-aggregators. improvements, packaging, processing, marketing, etc. A combination of related activities is proposed to households: green tourism, crafting, organic production, etc.

Ключові слова: плодощовивництво, валове виробництво фруктів, ягід та овочів, урожайність фруктів та овочів, господарства населення, особисті селянські господарства, підприємства-агрегатори.

Key words: fruit and vegetable growing, gross production of fruits, berries and vegetables, yield of fruits and vegetables, households, personal peasant farms, enterprises-aggregators.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У процесі трансформаційних перетворень українського сільського господарства відбулося формування господарських відносин ринкового типу між усіма суб'єктами сільських територій, особливе місце серед яких займають господарства населення. Тривалий час вони посідають чинне місце у структурі сільськогосподарського виробництва, формують переважну частину доходів сільського населення та сприяють розбудові сільських територій. Лише у 2016 році особистими селянськими господарствами вироблено 46% валової сільськогосподарської продукції [1, с. 11] Серед основних видів сільськогосподарського виробництва більше за інші види особисті селянські господарства виробляють картоплі — 98% та овочів — 86%, плодів, ягід 78%, винограду — 44% [2]. Проте організація виробництва, його структура та реалізація продукції домогосподарствами продовжує залишатися неефективною, нераціональною, а цей сектор виступає як непрозорий, напівофіційний та залишається поза увагою держави.

МЕТА СТАТТІ

Метою дослідження є розгляд наявних проблем та перспектив розвитку особистих селянських господарств, які виробляють товарну продукцію плодоовочевого спрямування, виявити можливості вдосконалення їх діяльності на ринку, форми розвитку партнерських чи кооперативних відносин в умовах триваючої децентралізації державного управління на селі та запровадження в майбутньому ринку землі. Для реалізації зазначеної мети необхідно з'ясувати: сучасне тлумачення та законодавче визначення особистого селянського господарства, виявити причини та фактори локальної спеціалізації ОСГ на виробництві плодоовочевої продукції, дослідити об'єктивні причини та інституційні перешкоди для трансформації особистих селянських господарств у більш стійкі організаційно-правові форми господарювання, виявити слабкі місця в ланцюгах

постачання плодоовочевої продукції від ОСГ на відповідні ринки і в торговельні мережі, та механізми розподілу доходів між учасниками каналів товароруху, обґрунтувати пропозиції щодо подальшої інституційної розбудови ефективного економічного середовища здійснення господарської діяльності малих форм господарювання у плодоовочевому секторі.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Для проведення дослідження було використано наступні методи: монографічний — під час вивчення і аналізу сучасних наукових праць вчених щодо проблематики розвитку особистих селянських господарств в Україні, що функціонують у плодоовочевій галузі; статистичні, аналізу і синтезу — під час дослідження динаміки і структури виробництва плодів, ягід, овочів за категоріями господарств; графічний та табличний — під час дослідження динаміки виробництва, урожайності плодів та овочів; спостереження — під час аналізу поведінки учасників ринку та плодоовочевих логістичних ланцюгів; системний — під час обґрунтування рекомендацій державного впливу на діяльність господарств населення, які виробляють товарну плодоовочеву продукцію та формування сучасних інститутів, які забезпечують прозорі ринкові відносини у цьому секторі.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Дослідження ролі, функцій та різних аспектів діяльності господарств населення, в період трансформаційних реформ в Україні приділяли увагу як ряд провідних вітчизняних економістів, так і дослідників-початківців.

Провідні науковці Малік М.Й., Шпікуляк О.Г. провели ґрунтовний аналіз стану, ролі та тенденцій розвитку особистих селянських господарств в Україні в контексті їх правового статусу, землекористування, ролі у сукупному аграрному виробництві та запропонували вірогідні моделі розвитку цієї форми сільсько-

го життя і діяльності населення в умовах тривалої децентралізації [1, с. 11—19, 3, с. 97—103].

Науковцями НЦ "Інститут аграрної економіки", зокрема Девєсперовим В.С. було проведено дослідження тенденцій розвитку сільських домогосподарств на прикладі різних типів сільських домогосподарств при столичній області де звернуто увагу на їх виробничі пріоритети та ресурсне забезпечення, трудомісткість виробництва основних видів діяльності та визначено вірогідні перспективи та умови їх розвитку [4, с. 70—78].

Кириленко І.Г., Івченко В.Є. досліджували місце і роль особистих селянських господарств у сільськогосподарському виробництві України та проблеми подальшої трансформації цієї форми господарювання у більш ринкові форми — фермерство та приватне підприємництво в аграрному секторі [5, с. 70—78].

Зокрема О.Д. Балан, А.О. Ярковий досліджували механізм визначення доходності особистих селянських господарств та запропонували інтегрований показник, який враховує усі види доходів домогосподарства від усіх членів родини та усіх видів діяльності і виплат на основі якого слід розцінювати діяльність особистого селянського домогосподарства як підприємницьку [6, с. 15—16].

Окремі аспекти діяльності сільських домогосподарств досліджували Кропивко М.М., Кісіль М.І., Михайловина С.О. У статті Кропивко М.М. розглянуто динаміку валового виробництва продукції тваринництва, зміну сукупного стада худоби у господарствах населення, досліджено причини такого стану та запропоновано моделі розвитку тваринництва у домогосподарствах через створення різних варіантів забезпечення їх кормами та іншими супутніми послугами. Відмічається, що можливості господарств населення у забезпеченні власних потреб у кормах для відгодівлі великої рогатої худоби, акцентуючи увагу на тому, що можливості реалізації будь-яких вагомих інвестиційних проектів, пов'язаних із розвитком господарств населення, суттєво ускладнені внаслідок їх недостатні можливостей щодо акумулювання необхідного обсягу фінансів за рахунок власних джерел і практичної неможливості забезпечення необхідного фінансування за рахунок позичених чи залучених джерел [7, с. 35].

У статті Кісіль М.І., Михайловина С.О. розглянуто теоретичні і практичні аспекти формування інвестиційних ресурсів особистих селянських господарств [8, с. 49—56].

На думку професора Збарського В.К., розвивати самозайнятись сільського населення

можна продуктивно у домогосподарствах для самозабезпечення родин і виробництва товарної продукції шляхом взаємодії селян у вигляді об'єднань у обслуговуючі кооперативи чи інші формування [9, с. 62—66]. Такої ж думки дотримується Рибак Я.Я. Він вважає що, дієвим напрямом розвитку особистих селянських господарств може стати сільськогосподарська обслуговуюча кооперація, підґрунтям таких висновків став досвід переважно молочарських сільськогосподарських кооперативів по заготівлі молока у домогосподарствах для молокопереробних підприємств [10, с. 103—106].

Проте, незважаючи на провідну позицію господарств населення у виробництві плодоовочевої продукції в Україні, дослідження проблем формування цього сектору, оцінки його ефективності, ринкового позиціонування, перспектив та умов розвитку — здійснюється переважно фрагментарно, або не в достатньому обсязі.

ВИКЛАД ОСНОВНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження проблематики функціонування домогосподарств як товаровиробників пов'язане з низкою проблем. По-перше, попри те, що в економічній теорії домогосподарства як економічна категорія визначається як суб'єкти економічної системи, що є основними власниками ресурсів та споживачами, в теперішніх українських реаліях вони виступають як виробники сільськогосподарської продукції і не лише для власного споживання, а і товарної, причому в окремих секторах у таких обсягах, які перевищують офіційний сектор товаровиробників.

По-друге, сукупної інформації про діяльність цієї категорії економічних суб'єктів немає, або вона чітко не окреслена. Деяку інформацію про окремі характеристики сільських домогосподарств можна отримати з даних вибіркового обстеження сільськогосподарської діяльності домогосподарств сільської місцевості за програмою базового інтерв'ю, яке проводить Державна служба статистики України. Так, генеральну сукупність такого обстеження у 2018 році склали домогосподарства, що мають у своєму володінні або користуванні землю, і місце проживання яких зареєстровано на території сільських населених пунктів, яких налічується 4,6 млн домогосподарств [11, с. 22—23]. Проте більш глибоке дослідження сільських домогосподарств обмежено тим, що вони не ведуть ніякої звітності, а у зазначених вибіркових обстеженнях немає інформації про ефективність їх діяльності, облік витрат, реалізації тощо.

По-третє, виробництвом плодоовочевої продукції переважно у незначних обсягах, у тому числі і товарної займається велика кількість домогосподарств, які мають земельні ділянки у містах, селищах, як присадибні, дачні тощо. Водночас значна кількість сільських домогосподарств не виробляє продукцію для реалізації, а лише для власного споживання.

По-четверте, у публікаціях науковців, нормативних джерелах та офіційній статистичній звітності використовуються різні дефініції — "сільські домогосподарства", "господарства населення", "особисті селянські господарства", які мають близьке значення, та відмінні прочитання у різних контекстах, або нормативних документах. Все ж така ситуація не тільки ускладнює будь-яке дослідження через неоднозначне розуміння предмету, а й формує хибні уявлення про реальні тенденції у цій сфері та ускладнює формулювання виважених рекомендацій.

У подальшому розгляді будемо використовувати дані офіційної статистики, стосовно господарств населення, та спиратися на нормативно визначену дефініцію більшої сукупності таких господарств, як особисте селянське господарство.

Основною організаційною формою господарств населення, що займаються виробництвом сільськогосподарської продукції, є особисті селянські господарства, яких нині в Україні налічується понад 4 млн, площа їхніх земельних ділянок становить 6,5 млн га землі, половина якої використовується для ведення товарного сільськогосподарського виробництва [1, с. 11].

Згідно із ст. 1 Закону України "Про особисте селянське господарство" особисті селянські господарства — це господарства, діяльність яких ведеться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально, або особами, або особами, які перебувають у сімейних родинних відносинах і спільно проживають із метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки та споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків і наданих послуг із використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму [12].

Нормативно-правові визначення та практика господарювання, що склалася за участю особистих селянських господарств дають підстави виділити низку особливостей такої форми господарств.

Основні риси особистих селянських господарств:

- діяльність, пов'язана з веденням особистого селянського господарства, не належить до підприємницької діяльності;

- для особистого селянського господарства використовують земельні ділянки розміром не більше 2,0 га, передані фізичним особам у власність або оренду в порядку, встановленому законом;

- площа земельної ділянки особистого підсобного господарства збільшена за рахунок приєднання земельного паю;

- члени особистих селянських господарств є особами, які забезпечують себе роботою самостійно і відповідно до Закону України "Про зайнятість населення" належить до зайнятого населення за умови, що робота в цьому господарстві для них є основною;

- діяльність особистих селянських господарств спрямована на задоволення особистих потреб із споживання сільськогосподарської продукції (має натуральний характер);

- діяльність є індивідуальною, або має сімейний характер;

- члени особистих селянських господарств, як правило, мають землю у приватній власності;

- доходи особистих селянських господарств не оподатковуються;

- відсутність ведення обліку в особистих селянських господарствах [1, с. 13].

У процесі ринкових трансформацій суттєво змінилася структура землекористування і виробництва за категоріями господарств. Значно розширилося землекористування господарств сільського населення. Якщо у 1990 році сільськогосподарські підприємства використовували 93% сільськогосподарських угідь, а господарства населення — 6,3% та виробляли відповідно 70 і 30% валової продукції, то у 2016 році — відповідно 54,2 та 45,8% сільськогосподарських угідь і виробляли 56 і 44% продукції [1, с. 15].

Серед різних видів діяльності в аграрному секторі особисті селянські господарства виробляють найбільші обсяги продукції у плодоовочівництві: у 2018 році — картоплі — 98,2%, овочів — 85,6%, плодів та ягід — 78,3%, винограду — 43,8% (табл. 1. 2).

Такий напрям змін обумовлений низкою причин. Українське село здавна складалося так, що основне хліборобство зі значними масивами угідь відносилось за межі населених пунктів, а в самому селі із досить щільно розміщеними садибами залишалось те, що вимагало ретель-

ного догляду й повсякденної праці всієї сім'ї — худоба, городи, садки, несільськогосподарські заняття тощо [4, с. 70]. В ході трансформацій на селі протягом останнього століття земля у селян то вилучалася, то об'єднувалася чи віддавалася, а присадибні ділянки залишалися у користувачів родин, на яких вони змогли так інтенсифікувати роботу, визначитися зі спеціалізацією у виробництві окремих культур, набути досвід, що змогли виробляти продукцію плодоовочівництва не лише для власного споживання, а і реалізовували на ринках.

Особливості зайнятості і рівень отримуваних доходів у громадському сільському господарстві радянської доби, перманентні дефіцити тих чи інших видів продуктів харчування спонукали селян займатися самозабезпеченням шляхом виробництва продукції рослинництва і тваринництва на присадибних ділянках та надлишки реалізовувати як товарну продукцію. В роки ринкових трансформацій на селі господарства населення стали способом і джерелом виживання багатьох родин не лише у сільській місцевості, а і містян.

Чи не головним чинником товарного виробництва плодоовочевої продукції стало масова втрата селянами роботи у громадському секторі після розпаювання земель, створення нових сільськогосподарських підприємств, які стали розвивати високомеханізовані види виробництва.

Проте розпаювання земель і отримання земельного паю переважно віддалено, за межами населених пунктів, створило умови для розвитку особистих селянських господарств небагатьом, тому що інтенсивний обробіток землі, зберігання врожаю і догляд віддалено прийнятний при виробництві переважно не інтенсивних культур.

Крім того, організація роботи сільської родини у межах власної садиби має низку переваг, зокрема перевага праці вдома — робота тут зручна, може виконуватися в довільний час, за посиленої трудової інтенсивності із залученням усієї родини. Не затрачається час на переїзд до і від місця роботи, мінімально впливає погода, виробництво під постійним наглядом та охороною. Безумовно, вища у власному господарстві заінтересованість у раціональному й економічному господарюванні. В результаті досягається вища врожайність, дбайливо використовується врожай. Оскільки доходи значно перевищують матеріальні і грошові витрати, виробництво домогосподарств не втрачає від інфляції, а може й мати вигоди від неї. Малому виробництву легше пристосуватися до зміни попиту на ринках, неважко вводити вирощуван-

ня нових культур. Сімейні господарства мало поступаються в ефективності великому виробництву в мало механізованих галузях, а часто досягають і кращого результату [4, с. 73].

Слід відмітити, що плодоовочівництво, як джерело заробітку сільського населення, набуло розвитку при виробництві окремих культур, або у ОСГ, які отримали низку переваг порівняно з іншими видами діяльності на селі, зокрема:

- виробництво високомаржинальних культур, які потребують постійного догляду;

- виробництво ранньої та надранньої продукції у захищеному ґрунті та з застосуванням змішаних технологій;

- виробництво трудозатратних культур (ягоди, огірки, томати, зелень, окремі нішові культури);

- виробництво плодів, овочів, для акумуляції яких у необхідні партії з'явилися підприємства-агрегатори, кооперативи, підприємства-замовники (часник, хрін, картопля тощо);

- в особливих природно-кліматичних чи географічних зонах, де виробництво певних культур має суттєві переваги (кубовидний солодкий перець, пекінська капуста, баштанні культури, цукрова кукурудза), або традиції вирощування.

- у господарствах населення у приміських селах, де коротка логістика та відносно недорогі транспортні витрати до ринків збуту.

Розглянемо динаміку виробництва овочів і фруктів в Україні за групами та категоріями господарств (табл. 1).

Роль господарств населення у виробництві овочів переважаюча, а щодо картоплі, то вони практично забезпечують населення та переробні підприємства цим продуктом у повному обсязі. Площі, зайняті для виробництва овочів в Україні в усіх типах господарств в основному стабілізувалися на рівні 446—447 тис. га, водночас питома вага господарств населення у цих площах складає лише 7—8%, а валове виробництво овочів у в них на рівні 85—89% за досліджувані роки [13, с. 37]. Проте все ж слід відмітити, що питома вага господарств населення у валовому виробництві, починаючи з 2005 року, скоротилася в межах 3—4%. Спостерігається незначна динаміка скорочення питомої ваги господарств населення і у виробництві картоплі. Крім того, моніторинг ринку свіжих овочів вказує на те, що деякі види овочів представлених на ньому переважно фермерського походження (цибуля, морква, капуста, буряк та ін.). Дослідження динаміки урожайності окремих овочевих культур вказує на те, що вона

вища у сільськогосподарських підприємствах, зокрема на 30% при виробництві томатів, на 10% при виробництві цибулі ріпчастої, буряка столового та моркви [13, с. 38]. Урожайність інших овочевих культур в господарствах населення на зрівняному рівні з сільськогосподарськими підприємствами і фермерськими господарствами. Зростання урожайності по окремих культурам у сільськогосподарських підприємствах досягається за рахунок запровадження інтенсивних технологій, продуктивного насіння, краплинного зрошення.

Сільськогосподарські підприємства мають переваги і у використанні ефекту масштабу для укладання торгівельних угод на реалізацію та транспортування продукції, збирання, обробку, зберігання. Проте в овочівництві господарства населення більшої ефективності досягають за рахунок використання ручної праці при догляді за рослинами, збиранні врожаю, інтенсивному використанні землі, коли на одній ділянці культури вирощуються у два, або навіть три обороти чи змішано. Серед переважного вибору господарств населення є надранні та пізні сорти різних культур, коли виробник може отримати значну перевагу у ціні.

Площі зайняті під картоплею та овочами за 28 років у сільськогосподарських підприємствах скоротилися у 17 разів, а господарства населення їх наростили на 53% (табл. 2). Така тенденція свідчить не лише про зміну структури виробництва плодів, ягід та овочів на користь господарств населення як більш ефективних, а і про зміни у цьому секторі, пов'язані з новими технологіями виробництва, інноваційними підходами у способах вирощування окремих овочів, суттєвими змінами у землекористуванні, запровадженням у виробництво українських товаровиробників нових сортів, культур тощо.

Дещо інша позиція господарств населення у виробництві плодів та ягід. Валове виробництво плодів і ягідних культур у господарствах населення за досліджуваний період скоротилося майже на 10%, виробництво ж винограду коливається за роками в межах 2–3% (табл. 3). Водночас, динаміка площ, зайнятих під плодовими культурами, ягідними та вино-

Таблиця 1. Динаміка обсягів виробництва овочів в Україні за категоріями господарств, тис. т

Овочеві культури / % до загального обсягу	Роки								2018 р. у % до 2000 р.
	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018	
Усі категорії господарств									
Овочеві культури, тис. т	5821	7295	8122	9638	9214	9415	9286	9440	162,2
Картопля, тис. т	19838	19462	18705	23693	20839	21751	22208	22504	113,4
У т.ч. сільськогосподарські підприємства									
Овочеві культури, тис. т	986	781	965	1340	1282	1323	1344	1357	137,6
%, до загального обсягу	16,9	10,7	11,9	13,9	13,9	13,2	14,8	14,4	-
Картопля, тис. т	277	240	483	759	456	468	429	416	150,5
%, до загального обсягу	1,4	1,2	2,6	3,2	2,2	2,2	1,9	1,8	-
У т.ч. господарства населення									
Овочеві культури, тис. т	4835	6514	7158	8297	7932	8092	7942	8083	167,2
%, до загального обсягу	83,1	89,3	88,1	86,1	86,1	87,1	85,5	85,6	-
Картопля, тис. т	19561	19222	18222	22934	20383	21283	21779	22088	112,9
%, до загального обсягу	98,6	98,8	97,4	96,8	97,8	97,8	98,1	98,2	-

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України [2].

радом вказує на значне скорочення площ під ними від 1990 року як у сільськогосподарських підприємствах, так і господарствах населення, проте, якщо скорочення площ плодових дерев і винограду у підприємствах відбулося понад як у 6 разів, то у господарствах населення таке скорочення спостерігалось у 2,5 рази та на 20% відповідно (табл. 2).

Попри те, що за досліджуваний період відбулося суттєве скорочення площ під плодовими, ягідниками та виноградом, вдалося наростити валове виробництво плодів, ягід та винограду (табл. 3). Статистичні порівняння вказують на більшу динаміку валового виробництва у сільськогосподарських підприємствах порівняно з господарствами населення. Проте у сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах було більше фінансових можливостей для розвитку садівництва, виноградарства та ягідництва, тому що в ос-

Таблиця 2. Динаміка посівних площ плодових, ягідних, винограду, картоплі, баштанних та овочів в Україні в усіх категоріях господарств, тис. га

Сільськогосподарські культури	Роки			2018 р. у % до 1990 р.
	1990	2014	2018	
Усі категорії господарств				
Картопля, овочі, баштанні	2010,9	1899,7	1825,2	90,8
Плодові, ягідні	851,0	239,2	227,9	26,8
Виноград	175,5	48,7	43,0	24,5
У т.ч. сільськогосподарські підприємства				
Картопля, овочі, баштанні	919,1	857,5	53,6	5,83
Плодові, ягідні	445,1	79,1	68,9	15,5
Виноград	159,0	35,7	30,1	18,9
У т.ч. господарства населення				
Картопля, овочі, баштанні	1153,4	1913,7	1764,9	153,0
Плодові, ягідні	405,9	160,1	159,9	39,4
Виноград	16,5	13,0	12,9	78,2

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України [2].

Таблиця 3. Динаміка обсягів виробництва плодкових, ягідних та винограду в Україні за категоріями господарств, тис. т

Плодові, ягідні, виноград/ % до загального обсягу	Роки								2018 р. у % до 2000 р.
	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018	
усі категорії господарств									
Плодові, ягідні, тис. т	1453	1690	1747	1999	2153	2007	2048	2571	176,94
Виноград, тис. т.	514	443	408	436	386	378	410	468	91,05
у т.ч. сільськогосподарські підприємства									
Плодові, ягідні, тис. т	264	200	287	332	412	371	334	557	210,98
%, до загального обсягу	18,17	11,83	16,43	16,61	19,14	18,49	16,31	21,66	-
Виноград, тис. т.	360	258	260	241	206	221	240	263	73,06
%, до загального обсягу	70,04	58,24	63,73	55,28	53,37	58,47	58,54	56,20	-
у т.ч. господарства населення									
Плодові, ягідні, тис. т	1189	1490	1460	1667	1741	1637	1714	2015	169,47
%, до загального обсягу	81,83	88,17	83,57	83,39	80,86	81,51	83,69	78,34	-
Виноград, тис. т.	154	185	148	195	180	157	170	205	133,12
%, до загального обсягу	29,96	41,76	36,27	44,72	46,63	41,53	41,46	43,80	-

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України [2].

танні роки згідно з програмою Державної підтримки розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними держава виділяла кошти на закладання нових садів та ягідників, а також на будівництво сучасних плодосховищ.

Крім того, садівництво у порівнянні з овочівництвом більш капіталомістке. Причому необхідні значні кошти на початковій стадії такого бізнесу, для закладання саду, будівництва сховища, чи кооперації зусиль з партнерами. Інтенсивне садівництво, виноградарство, та навіть і ягідництво потребує масштабування, що дуже важко досягти на земельних ділянках особистих селянських господарств до 2 га.

Позитивна порівняльна динаміка виробництва винограду господарствами населення пов'язана з тим, що вони культивували в основному столові сорти, зорієнтовані на свіжий ринок ранньої більш дорогої продукції, сільськогосподарські ж підприємства мають переважні площі технічних сортів винограду призначені для переробки. Виноробна спеціалізація виноградарства також пов'язана з масштабуванням площі і більше придатна для фермерів чи ще більших за розмірами сільськогосподарських підприємств.

Попри значні економічні результати у галузі плодоовочівництва господарств населення та їх провідну соціальну роль у самозабезпеченні сільського населення продуктами харчування і доходами подальший розвиток цієї форми господарювання, на нашу думку, будуть гальмувати значні перешкоди.

Уже зараз науковці відмічають, що у секторі господарств населення відбувається розшарування між господарствами-товаровиробниками з різними доходами від бізнесу і власне сільськими домогосподарствами та скорочення їх чисельності. Так, Малік М.Й. зазначає, що чисельність особистих селянських господарств скорочується, а їхня частка у виробництві сільськогосподарської продукції — зменшується. Протягом 2011—2016 років кількість особистих селянських господарств скоротилася з 4,9 млн од. до 4,2 (-14,3%), а частка у виробництві валової сільськогосподарської продукції — від 59 до 46% (-13 в. п.) [1, с. 12].

Не менш важливою проблемою є і поступове скорочення сільського населення, як утримувача сільських домогосподарств, і джерела трудових ресурсів для сільськогосподарського виробництва, що зменшує основу для існування ОСГ. Із 1993 року чисельність сільського населення щорічно скорочувалася на 132 тис. осіб і це відбувається прогресуючими темпами. Лише за три останніх роки чисельність сільського населення щорічно зменшувалася у середньому на 200 тис. осіб. Темпи його зменшення вищі, ніж усього населення, у тому числі міського. Водночас знижується частка сільського населення в загальній чисельності населення України. Якщо на 1 січня 1991 року сільське населення становило 32,5% від загальної чисельності населення, то на початок 2014 року — 31,0%. Кількість сільських населених пунктів від 1991 до 2015 року зменшилась на 457 од. Нині в Україні налічується близько 8 тис. сіл, що втратили можливість самовідтворення населення [3, с. 100]. У 2019 році чисельність сільського населення ще менша, його частка склала 30,57% [14, с. 6].

Ресурсна база господарств населення в Україні слабка: вони обмежені земельними, фінансовими, людськими, матеріально-технічними та іншими видами ресурсів для ефективної розбудови господарства та переходу його на більш потужний ринковий рівень функціонування. Так, за даними вибіркового обстеження сільських домогосподарств у сільській місцевості, проведеного у 2018 р. Державною службою статистики України лише 19,4% з них мають в наявності техніку, 27,2% — трактор, 14,3% — сівалку, 14,9% — культиватор. Для обробки землі 92,5 — використовують ручну працю, 25,6% — долучають коней і волів, 81,4% — трактори. Водночас застосування найманого

праці характерне для 17,6% домогосподарств, проте на постійній основі — лише 2,3%, близько половини залучають найманих працівників разово або для сезонних робіт [11, с. 22—23]. З огляду на характер робіт під час вирощування плодоовочевої продукції, на нашу думку, рівень залучення техніки та інших знарядь у таких домогосподарствах, ще менша, а використання ручної праці значно більше.

Можливості реалізації будь-яких вагомих інвестиційних проектів, пов'язаних із розвитком господарств населення, суттєво ускладнені внаслідок їхніх недостатніх можливостей щодо акумулювання необхідного обсягу фінансів за рахунок власних джерел і практичної неможливості забезпечення необхідного фінансування за рахунок позичених чи залучених джерел [7, с. 35]. Відсутність належного ліквідного майна під заставу, гарантій та необхідних заробітків для повернення кредитів під існуючі проценти, наприклад, на техніку, у господарств населення не створює умов для розширеного відтворення бізнесу, виробництво товарної продукції відбувається переважно стихійно з високою долею ризиків.

Відсутність жодної підтримки діяльності господарств населення, прямого державного кредитування й фінансування інвестиційних проектів та інших видатків, пов'язаних із підтримкою господарств населення, виокремлення з їхньої сукупності особистих селянських господарств, члени яких вважаються самозайнятими, а отже і не мають права на одержання державної допомоги по безробіттю, призвели до збільшення міграції членів господарств населення в міста та за межі нашої країни, а ускладненість їхнього працевлаштування у сільській місцевості й практична відсутність одержання додаткових доходів унеможливило одержання комерційних кредитів. Окрім того, ще одним стримувальним фактором, який впливає на розвиток господарств населення, є обмежена можливість залучення ними необхідних земельних ресурсів [7, с. 36].

Інституційна розмитість статусу господарств населення як сільськогосподарських товаровиробників, перспективи оподаткування, звітності або ще й втрата соціальних благ (субсидій на комунальні послуги) призводить до того, що товаровиробники-домогосподарства взагалі уникають жодної реєстрації, навіть як фізична особа-підприємець, або лише на такому рівні. Крім того, навіть такий статус підприємця не є переважним для партнерських відносин у бізнесі, потребує спілкування з податковою, підготовку звітності та інше, що

відлякує селян від розвитку бізнесу у цьому напрямі.

Через незначні обсяги виробленої продукції господарства населення не присутні постійно на ринку, не можуть претендувати на експорт своєї продукції, через необхідність процедури сертифікації, належного представлення своєї продукції, упаковки, формування товарних партій. Для цієї категорії товаровиробників практично закриті організовані ринки плодоовочевої продукції через засилля посередників, низькі закупівельні ціни, значні логістичні та ринкові витрати.

У науковому дискурсі часто порівнюють особисті селянські господарства в Україні з сімейними фермами в інших країнах, і вважають, що розвиток ОСГ може бути саме у такому напрямі.

Зокрема Кириленко І.Г. та Івченко В.Є. вказують на те, що з плином часу частка господарств, які виробляють продукцію як для власного споживання, так і для продажу, зменшилась, а частки тих, що займаються сільськогосподарською діяльністю лише з метою продовольчого самозабезпечення й тих, що виробляють переважно товарну продукцію, зросли. Приблизно 20% особистих селянських господарств України, які мають у користуванні земельні ділянки, відповідають світовим критеріям належності до виробників товарної сільськогосподарської продукції та фактично є сімейними фермерськими господарствами. Переважна більшість господарств населення не мають належних ресурсів, і не отримували жодної державної допомоги на розвиток, порівняно з практикою країн ЄС, США ін. [5, с. 7]. На нашу думку, особисті селянські господарства у секторі плодоовочівництва мають потенціал для подальшого розвитку та масштабування виробництва лише за умови збільшення землекористування та залучення сторонніх інвестицій чи державної підтримки, як це десятиліттями відбувалося у розвинених країнах Європи та Америки.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Подальший розвиток та трансформація господарств населення, що виробляють товарну продукцію у плодоовочевому секторі може здійснюватися у таких основних напрямках:

— перетворення ОСГ у фермерські господарства чи сімейні ферми у статусі приватного підприємства, шляхом об'єднання ресурсів у тому числі і земельних членів родини, або інакше пов'язаних осіб, а також у разі збільшення земельних угідь в обороті;

— збереження існуючого статусу господарства населення для сільгоспвиробників, для яких виробництво овочів, фруктів, ягід є додатковим видом діяльності, або навіть основним видом діяльності, проте без підприємницького статусу; така форма організації виробництва передбачає самостійну реалізацію продукції, або об'єднання в кооператив, співпрацю з виробником-агрегатором, переробним підприємством.

— особисте селянське господарство може розвиватися як осередок зеленого туризму, з використанням плодоовочевого напрямку діяльності (можливі інші поєднання);

— переважними для виробництва у господарствах населення будуть залишатися трудомісткі культури, окремі нішові культури, поза сезонне, змішане виробництво овочів, зелені.

Література:

1. Малік М.Й., Шпікуляк О.Г. Тенденції і перспективи розвитку особистих селянських господарств. Економіка АПК. 2018. № 1. С. 11—19.

2. Рослинництво України. Статистична інформація Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

3. Малік М.Й. Підприємництво і розвиток сільських територій Економіка АПК. 2016. № 6. С. 97—103.

4. Дієсперов В.С. Тенденції розвитку сільських домогосподарств. Економіка АПК. 2015. № 5. С. 70—78.

5. Кириленко І.Г., Івченко В.Є. Структурні реформи на селі: світовий досвід, українські реалії. Економіка АПК. 2016. № 2. С. 5—10.

6. Балан О.Д., Ярковий А.О. Удосконалення механізму визначення рівня доходності особистих селянських господарств. Економіка АПК. 2011. № 8. С. 12—15.

7. Кропивко М.М. Розвиток кормовиробництва в господарствах населення. Економіка АПК. 2015. № 11. С. 35—44.

8. Кісіль М.І., Михайловина С.О. Теоретичні та практичні аспекти формування інвестиційних ресурсів особистих селянських господарств. Економіка АПК. 2012. № 12. С. 49—56.

9. Збарський В.К., Волошин О.О. Проблеми кооперування малих форм господарювання на селі. Економіка АПК. 2012. № 8. С. 62—66.

10. Рибак Я.Я. Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація як засіб розвитку особистих селянських господарств. Економіка АПК. 2014. № 9. С. 103—106.

11. Деякі характеристики с/г домогосподарств у сільській місцевості України в 2018 році. Агроіндустрія. 2019. С. 22—23.

12. Закон України "Про особисте селянське господарство" від 05.04.2015 року № 742-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

13. Галат Л.М. Особливості ринку свіжих овочів в Україні. Агросвіт. 2019. № 11. С. 35—44.

14. Україна в цифрах 2018. Статистична інформація Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

References:

1. Malik, M.J. and Shpikuliak, O.H. (2018), "Tendencies and prospects of personal farms development", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 11—19.

2. State Statistics Service of Ukraine (2019), "Vegetation of Ukraine", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 20 March 2020).

3. Malik, M.J. (2016), "Entrepreneurship and rural development", *Ekonomika APK*, vol. 6, pp. 97—103.

4. Diiesperov, V.S. (2015), "Trends in rural household development", *Ekonomika APK*, vol. 5, pp. 70—78.

5. Kyrylenko, I.H. and Ivchenko, V.Ye. (2016), "Structural reforms in rural areas: world experience, Ukrainian realities", *Ekonomika APK*, vol. 2 pp. 5—10.

6. Balan, O.D. and Yarkovyj, A.O. (2011), "Improvement of the mechanism of determining the level of profitability of personal farms", *Ekonomika APK*, vol. 8, pp. 12—15.

7. Kropyvko, M.M. (2015), "Development of fodder production in households", *Ekonomika APK*, vol. 11, pp. 35—44.

8. Kisil', M.I. and Mykhajlovyna, S.O. (2012), "Theoretical and practical aspects of the formation of investment resources of personal farms", *Ekonomika APK*, vol. 12, pp. 49—56.

9. Zbars'kyj, V.K. and Voloshyn, O.O. (2012), "Problems of small-scale farming in rural areas", *Ekonomika APK*, vol. 8, pp. 62—66.

10. Rybak, Ya.Ya. (2014), "Agricultural service cooperation as a means of personal farm development", *Ekonomika APK*, vol. 9, pp. 103—106.

11. Ahroindustriia (2019), "Some characteristics of agricultural households in rural Ukraine in 2018", *Ahroindustriia*, pp. 22—23.

12. Verkhovna Rada of Ukraine (2015), The Law of Ukraine "About the personal peasant economy", available at: <http://zakon.rada.gov.ua> (Accessed 20 March 2020).

13. Halat, L.M. (2019), "Features of the market of fresh vegetables in Ukraine", *Ahrosvit*, vol. 11, pp. 35—44.

14. State Statistics Service of Ukraine (2019), "Ukraine in Figures 2018. Statistical Information", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 20 March 2020).

Стаття надійшла до редакції 02.04.2020 р.